

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТАҒАМ ӨНЕРКӘСІБІ:
ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕСЕРІ

ПИЩЕВАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН:
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ

FOOD INDUSTRY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN:
CURRENT STATUS AND PROBLEMS

Б.Т. АЙМУРЗИНА¹

э.ғ.д., қауымдастырылған профессор

М.Ж. КАМЕНОВА¹

э.ғ.д., профессор

Р. ШОҚАН²

Э.ғ.к.

А.Д. БЕРДИМУРАТ³

PhD докторанты

¹Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

³Қазақ ұлттық аграрлық университеті

Б.Т. АЙМУРЗИНА¹

д.э.н., ассоциированный профессор

М.Ж. КАМЕНОВА¹

д.э.н., профессор

Р. ШОҚАН²

к.э.н.

А.Д. БЕРДИМУРАТ³

докторант PhD

¹Казакский университет экономики, финансов и международной торговли

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

³Казакский национальный аграрный университет

B. AIMURZINA¹

Dr.E.sc., Associative Professor

M. KAMENOVA¹

Dr.E.sc., Professor

R. SHOKHAN²

C.E.sc.

A.D. BERDIMURAT³

PhD student

¹Kazakh University of Economics, Finance and International Trade, Faculty of Economic

²L.N. Gumilyov Eurasian National University

³Kazakh National Agrarian University

Аңдатпа. Мемлекет қабылдаған шаралар азық-түлік өнеркәсібінің тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал ететін, ішкі нарықта шетелдік өнімдердің көлемін азайтуға, азық-түлік қауіпсіздігін арттыруға және қазақстандық өнімдерге сыртқы нарыққа шығуды кеңейтуге бағытталған. Отандық тағам өнеркәсібін дамыту, оны экономиканың жоғары тиімді және жоғары табысты секторына айналдыру халықтың тұрмыс деңгейін көтеру үшін өте маңызды. Мақалада интеграциялық үрдістерді кеңейту контекстінде елдің тағам өнеркәсібінің даму проблемаларына қатысты авторлардың теориялық және практикалық зерттеулерінің нәтижелері келтірілген. Соңғы жылдардағы жалпы ішкі өнімнің деректері, шаруашылық

Рынок продовольственной продукции

зациялау мен әрі қарай демократиялық дамыту; ұлттық қауіпсіздік Стратегиясын іске асыру; әрі қарай теңдестірілген және жауапты сыртқы саяси курсты жүзеге асыру. Ұсынылып отырған ұлттық экономиканы дамыту моделі, елдің экономикасын дамытуға байланысты жаңа тәсілдерді таңдау мен оны қайта қарастыруды, таңдалған жолды нақтылауды талап етеді.

Сонымен, Қазақстан үшін әлемдік азық-түлік нарығында жетекші орынға қол жеткізу және ауыл шаруашылығы өндірісін арттыру маңызды басымдық болып табылады. Қазіргі уақытта Қазақстандағы азық-түлік өнеркәсібін дамыту сыртқы орта жағдайындағы өзгеріске, яғни ДСҰ-на енуіне және ішкі орта жағдайындағы өзгеріске, яғни ел тұрғындарының санының өсуі, азық-түлік өнімдерін тұтыну қарқынының өсімі, тұтынудың сапалы және алуан түрлі өнімдерді тұтынуға қарай құрамының өзгерісіне байланысты аса өзекті болып отыр.

Қазақстанның бидай және бидай ұнын өндіру саласындағы әлемдегі көшбасшылығы, жер ресурстарының қолжетімділігі, органикалық өнімдерді өндіру мен экспорттаудың жоғары әлеуеті қазақстандық азық-түлік өнеркәсібін дамыту үшін маңызды мүмкіндіктер болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Тамақ өнеркәсібі елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Ішкі тұтыну қажеттілігінің өсуінен, азық-түлік өнімдерін өндірудің артта қалуы азық-түлік тауарлары импортының өсуіне әкеледі.

Мұндай жағдай ел экономикасының сыртқы нарыққа тәуелділігін арттырады.

Азық-түлік қауіпсіздігі мемлекетті ішкі және сыртқы қауіп-қатерлерден тәуелсіз, тұрғындарды жеткілікті мөлшерде, қажетті сапада, ассортиментте және жалпыға ортақ қабылданған стандарттар мен нормаларға сәйкес азық-түлікке деген қажеттіліктерін қанағаттандыру алу жағдайлары. Азық-түлік қауіпсіздігіне ел ішінде орналасқан өнеркәсіп кәсіпорындары арқылы тамақ өнімдерімен жеткілікті деңгейде қамтамасыз ету, егер ішкі өндіріс қуаттылығы қамтамасыз ете алмаған жағдайда сырттан жеткізу арқылы жалпы сұранысты қанағаттандыруға қол жеткізілу керек. Осыған байланысты Қазақстандағы тамақ өнімдерін өндіру өнеркәсібіндегі кейбір маңызды өнім түрлерін өндіру барысына талдау жасауға назар аударылып отыр.

Жоғарыда келтірілген мәселелерге байланысты республикада агроөнеркәсіптік кешен кәсіпорындарын тиімді қолдау тетіктерін жан-жақты зерделеу қажеттілігі туындайды және бұл зерттеудің өзектілігін сипаттап отыр. Зерттеу нәтижелерінің мәні оның теориялық, әдістемелік және тәжірибелік тұжырымдамаларында, зерттеудің нәтижелері республиканың аграрлық секторын дамытуға, елдің өнеркәсібін дамытудағы ағымдық мәселелерін шешуге көмектеседі.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Қазақстанның экономикалық жағдайына жасалған талдаулар жалпы ішкі өнімнің артқанын және соңғы жылдары ұлттық шаруашылықта өсімге қол жеткізілгенін көрсетіп отыр (1-кесте).

1-кесте – Қазақстан Республикасының жалпы ішкі өнім көлемі (2012-2016 жж.)

Жылдар	Жалпы ішкі өнім		Халықтың жан басына шаққандағы, теңге	Халықтың жан басына шаққандағы ЖІӨ нақты көлем индексі, өткен жылға, пайызбен
	млн теңге	нақты көлем индексі, өткен жылға, пайызбен		
2012	31015186,6	104,8	1847084,8	103,3
2013	35999025,1	106,0	2113204,8	104,5
2014	39675832,9	104,2	2294830,2	102,7
2015	40884133,6	101,2	2330360,2	99,7
2016	46971150,0	101,1	2639710,3	99,7

Ескерту: [1] әдебиет көзі негізінде құрастырылған

Талдауға алынған жылдар ішінде жалпы ішкі өнімнің жоғары өсімі 2013 жылға сәйкес келеді, яғни осы жылы өткен жылға қарағандағы нақты көлем индексі 106,0 құраған.

Халықтың жан басына шаққандағы жалпы ішкі өнімнің мөлшері 2016 жылы 2639710,3 теңгені, 2012 жылы 1847084,8 теңге құраған.

Ұлттық шоттар жүйесінің негізгі көрсеткіштерін талдайтын болсақ. Жалпы ішкі өнім салалардың қосылған құн сомасы ретінде 2015 жылы негізгі бағалардағы шығарылым 63958086,2 млн теңге болса, 2012 жылмен салыстырғанда бұл көрсеткіш 128,8 пайызға артқан. Аралық тұтыну 2015 жылы 2012 жылмен салыстырғанда 119,1 пайызға артып 25174185,8 млн теңгеге

Рынок продовольственной продукции

2012 жылы тамақ өнімдерін өндіретін өнеркәсіп кәсіпорындарының саны 2219 бірлік болса, 2016 жылы бұл көрсеткіш 378 бірлікке азайып, 1841 құраған. Зерттеуге алынған жылдар ішінде барлық өнеркәсіп кәсіпорындары мен өндірістері 1448386 млн теңгенің тамақ өнімін өндірген. Өнеркәсіптік өндірістің индексі 2012 жылы 102,5%, 2013 жылы 105,6%, 2016 жылы 104,2% құрады.

ҚР тамақ өнеркәсібі саласында 1841 жуық өнеркәсіп кәсіпорындары мен өндірістер жұмыс істейді. Олардың құрамына 30 таяу мамандандырылған салалар, шағын салалар мен жекелеген өндіріс түрлері енеді. Біздің тарапымыздан ел

тұрғындарын тамақ өнімдерімен қамтамасыз ету мәселелерін шешуде ерекше орынға ие болатын экономика салаларына зерттеу жасалып отыр.

Сүт өнімдері саласы ел нарығындағы барынша қарқынды дамушы және бәсекеге қабілеттілігі сектор болып саналады. Сүт және сүт өнімдерінің азық-түлік өнімдерінің ішіндегі тамақтық құнарлығы мен құндылығы жоғары өнім тобына жататындығы белгілі. Медициналық нормаға сәйкес жылында адам кемінде 400 кг жуық сүт өнімдерін тұтынуы керек [3]. Қазіргі уақытта отандық сүт өнеркәсібіндегі өнім өндіру көлемінде тұрақты өсім байқалып отыр (4-кесте).

4-кесте – Отандық тауар өндірушілердің сүт өндіру көлемі, мың тонна

<i>Көрсеткіш</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>	<i>2016</i>	<i>2016 /2012, %</i>
Барлық шаруашылық санаттарында	4851,6	4930,3	5067,9	5182,4	5341,7	110,1
Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында	200,7	222,0	244,6	265,8	319,9	159,4
Шаруа не фермер қожалықтарында	509,7	579,0	674,4	790,7	900,0	176,6
Жұртшылық шаруашылығы	4141,2	4129,3	4148,9	4125,9	4121,8	99,5
Ескерту: [1] дерек көзінен қараңыз						

Сүт өндірумен ауыл шаруашылығы кәсіпорындары, шаруа немесе фермер қожалықтары және жұртшылық шаруашылығы айналысып жатыр. Республика бойынша сүт өндіруде шаруа немесе фермер қожалықтардың үлес салмағы жоғары. Онда 2016 жылы 2012 жылға қарағанда сүт өндірудің көлемі 176,6%-ға артып, 900,0 мың тонна сүт өндірілген. Ішкі нарықтағы сүт өндірудің басым бөлігі Алматы (13% немесе 696,9 мың тонна сүт), Оңтүстік Қазақстан (14% немесе 721,7) және Шығыс Қазақстан (15,7% немесе 839,2) облыстарының үлесінде. Басқа өңірлердің үлестік салмағы 0,009 және 9,8% арасында ауытқуда.

Қазіргі уақытта сүт-тауар фермалары қызметіне 2016 жылғы көрсеткіш бойынша құны 37,1 млрд теңгені құрайтын 33 жоба, ал сүтті өңдеу саласына құны 3,0 млрд

теңгені құрайтын 8 жоба енгізілді [2 дерек көзінен қараңыз]. Бұл ішкі нарықты сүт және сүт өнімдерімен қамтамасыз ету мүмкіндігін арттыруға жол ашады деген сөз.

Соңғы жылдары сүт өнімдерін өндіру мен өңдеуде оң тенденция байқалып отыр. Мысалы, азық-түлік себетінде қомақты орын алатын сары майды өндіру 2012 жылы 12245 тонна, ірімшік пен сүзбе 19177 тоннаны құраса, 2016 жылы бұл көрсеткіштер сәйкесінше 15600; 24218 тоннаға өскен. Сары май нарығында импорттық өнімдердің үлесі байқалады. «ҚарАгроМаркетинг» мамандарының бағалаулары бойынша ішкі нарықтағы сары май импортының үлесі 44,3 пайыздан 63,1 пайыз аралығында ауытқуда. Тұрғындардың әр түрлі топтарының қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ішкі нарықта өндірілетін өнімнің жеткілікті еместігі байқалады (5-кесте).

5-кесте – Отандық тауар өндірушілердің сары майды өндіру көлемі

<i>Көрсеткіш</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>	<i>2016</i>	<i>2016 /2012; %</i>
Өндіру, тонна	12245	14075	18794	15537	15600	127,4
Ескерту: [1] дерек көзінен қараңыз						

Сүттен жасалған өзге де өнімдерді өндіруде жағдай басқаша. Зерттеліп отырған жылдар ішінде сүттен жасалған өзге де өнімдердің көлемі 117,6%-ға артып, 2016 жылы 212583 тонна сүттен жасалатын

өнім өндірілген. Сүт өнімдері өндірісінің негізгі өндірістік қуаттылығы Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Жамбыл және Алматы облыстарына орналасқан. Олардың үлесіне жалпы өндірілген өнімнің 12-14% тиесілі.

Сонымен, сүт өнеркәсібі кәсіпорындарының қазіргі жағдайына жасалған талдаулар саланың дамуында оң өзгерістер бар екенін көрсетіп отыр. Осыған қарамастан сүт және сүт өнімдер нарығында жақын, алыс шетелдердің өнімдер импорты бар. Бұл ішкі нарықтағы отандық өнімдердің төмен бәсекеге қабілеттілігінен, өнеркәсіп кәсіпорындарының ішкі нарықтағы сұранысты толығымен қанағаттандыра алмауынан туындап отыр [4].

Ұлттық экономикадағы кластерлік бастаманы жүзеге асыру азық-түлік нарығында қалыптасып отырған кейбір мәселелерді шешудің негізгі тетігі болып отыр. 2005 жылы экономиканың басым секторларында пилоттық кластерлерді құру мен дамыту жоспары қабылданған. Нақтырақ айтсақ, Қостанай облысында сүт кластерін құру туралы шешім қабылданған болатын.

Қостанай облысында сүт кластерін құру азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге; өндірілетін жалпы ішкі өнімді арттыру мақсатында өңірдің ресурстық базасын толығымен пайдалануға және тұрғындардың әл-аухатын арттыру тәрізді мақсаттарды көздеген болатын. Сүт саласына кластерлік тәсілді енгізу өнімді өндіру мен оны соңғы тұтынушыға сатуға дейінгі барлық процесті қамтиды.

Бәрімізге белгілі, кластер бір-біріне жақын орналасқан бір салада жұмыс істейтін ұйымдар мен кәсіпорындар арасындағы әріптестікті, олардың бір топқа бірігуімен байланысты қалыптасатын жүйені көрсетеді. Кластерге қатысушылар негізгі және көмекші топтарға бөлінуі мүмкін. «Сүт кластерінің» негізгі қатысушыларына шикізат базасын қамтамасыз ететін өнім өндірушілер, өңдеуші кәсіпорындар және салаға арнап ыдысты, құятын шөлмектерді, қағаз қапшықтарды өндіретін кәсіпорындар жатады. Өндірілетін өнімнің стандартпен басқа да нормативтік құжаттарға сәйкестігін қамтамасыз ететін мекемелер; ауыл шаруашылық шикізаттары мен өнімдерді әзірлеу, сатумен айналысатын кәсіпорындар; салаға арнап сұрыптау, көбейту қызметтерін көрсететін ғылыми ұйымдар, ірі көтерме және бөлшек нарықтармен жұмыс істейтін көтерме-бөлшек желілер мен көліктік-тасымалдау қызметтері және қаржылық институттары кластердің көмекші қатысушылары деп танылады. Кластердің барлық қатысушыларының тиімді қызметі ең алдымен саланы қолдаумен айналысатын ұйымдардың жұмысымен байланысты. Мемлекеттік мекемелер, ғылыми-зерттеу ұйымдар, жоғары және орта оқу

орындар, қоғамдық ұйымдар мен технологиялық құрал-жабдықтарды өндіретін компаниялар кластерді қолдаушы құрылымды құрайды.

Басқа өңірлерге қарағанда Қостанай облысының сүт кластерін дамытудағы қуаттылығы басым. Қостанай өңіріндегі сүт кластерінің артықшылығын төмендегідей сипаттауға болады:

- ◆ шикізат базасының болуы;

- ◆ облыста 12 сүт өңдейтін кәсіпорын жұмыс істейді. Заводтардың өндірістік қуаттылығы тәулігіне 700 тонна құрайды. 2016 жылы облыста барлық шаруашылық санаттары бойынша 2012 жылмен салыстырғанда 114,4 пайызға артық 380,3 мың тонна сүт өндірілген. Республикада жалпы құрғақ сүт өнімін өндірудің 50 пайызы аталмыш өңірдің сүт өңдеу кәсіпорындарына тиесілі;

- ◆ өңірдің географиялық тұрғыдан ыңғайлы орналасуы және дамыған көлік коммуникация желілерінің болуы өңдеуші кәсіпорындардың қосымша шикізаттарды сатып алуға, өзге мемлекеттің сату нарықтарын игеруге мүмкіндік береді [5];

- ◆ кадрлық әлеуеттің болуы. Өңірдегі жетекші жоғары оқу орындары өңдеуші кәсіпорындар мен мал шаруашылығы саласы үшін кәсіби мамандарды дайындаумен айналысады.

Қазіргі уақытта сүт кластерінің қызметі тауар өндірушілер мен шикізатты қайта өңдеушілер үшін толық қанды артықшылықты қамтамасыз етпей отырғанын көрсетуде. SWOT-талдау әдісінің көмегімен бәсекеге қабілетті өнім өндіруге және кластердің тиімді жұмысына кедергі келтіріп отырған негізгі мәселелерді бөліп көрсетуге болады. Жоғарыда аталып өткендей кластердің күшті жақтары және артықшылықтарымен қатар, оның әлсіз жақтары анықталды. Кластердің әлсіз жақтарын төмендегідей топтарға біріктіруге болады:

- мал азықтық қор. Мал шаруашылығы өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін мал азығы базасының жоқтығы;

- селекциялық-асылдандыру жұмыстары. Асыл тұқымды мал басының аздығы мал шаруашылығында өнімділіктің жоғары деңгейіне қол жеткізуге мүмкіндік бермейді;

- қаржыландыру мәселесі. Ұзақ мерзімді несиелік ресурстарға қол жеткізудің шектеулілігі заманауи құрал-жабдықтар мен технологияларды, аналық малдарды сатып алуға қатысты мәселелерді шешуде кедергі келтіруде;

- өнім өндіру жүйесін ұйымдастыру. Ауыл шаруашылық өндірушілері мен өнім

